

կլսենք, քան թէ կանգնած ժամանակը:

271. Քանի որ տեսանելիքը համեմատեցինք շօշափելիքի հետ, նպատակադարձոր է լսելիքի հետ էլ համեմատել և փորձել թէ երկու տպաւորութիւններից, որոնք միաժամանակ միևնոյն առարկայից են առաջանում, ո՞րն աւելի վաղ է իւր գործարանին հասնում: Եթէ տեսնում ենք թնդանօթի կրակը, կարող ենք նրա հարուածից պաշտպանուել. բայց հենց որ լսեցինք նրա թնդիւնը, արդէն ուշ կլինի, ղնդակը կհասնի մեզ: Կայծակի փայլատակելու և որոտման ժամանակամիջոցից կարելի է եզրակացնել՝ թէ որքան հեռու է դեռ փոթորիկը: Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել, որ երեխան այս բոլոր փորձերը գիտենայ. այն, ինչ որ նա կարող է ըմբռնել, ինքը պէտքէ փորձէ. միւսները պէտք է ներածութեան (ինդուկցիայի) շնորհիւ գտնէ: Բայց հարկւր անգամ աւելի լաւ է, որ նա չգիտենայ այդ, քան թէ ուրիշներն ասեն նրան:

272. Մենք ունենք մի գործարան, որ համապատասխանում է լսելիքին, այդ ձայնն է. բայց չունենք այնպիսին, որ տեսանելիքին համապատասխանէ. մենք չենք կարող գոյներն այնպէս կրկնել, ինչպէս հնչիւնները: Այստեղից առաջանում է մի այլ միջոց առաջին զգայարանի վարժութեան համար՝ երբ մենք ներգործական և կրաւորական գործարանը միմեանց միջոցով ենք վարժեցնում:

273. Մարդս երեք տեսակ ձայն ունի. հնչական կամ խօսելու ձայնը, մեջօդիական կամ երգելու ձայնը, շեշտելու կամ ոգևորութեան ձայնը, որ ծառայում է կրքերի արտայայտութեան համար և կենդանութիւն է տալիս երգին ու խօսքին: Երեխան էլ չափահասի նման ձայնի այս երեք տեսակներն ունի՝ բայց չի կարողանում դրանց միացնել. նա գիտէ ծիծաղել, աղաղակել, գանգատուել, կանչել, յառաչել ինչպէս մենք, բայց նա չէ կարող այս ձայների գեղգեղանքը միւս երկու ձայների հետ միախառնել: Լիակատար երաժշտութիւնն այն է, որ ամենից լաւ է միացնում այս երեք ձայները: Բայց երեխաներն ընդունակ չեն այսպիսի երաժշտութեան և նրանց երգը հոգեչափն չէ: Նրանց լեզուն նոյնպէս ձայնի շեշտ չունի. նրանք աղաղակում են, բայց չեն շեշտում և որսովհետեւ խօսելիս քիչ եռանդ են ցոյց տալիս, ձայնն էլ զուրկ է շեշտից: Մեր սանն աւելի միաձև, աւելի պարզ խօսելու եղանակ կունենայ, որովհետև նրա դեռ ևս նիրհող կրքերի լեզուն չէ միախառնւում նրա լեզուի հետ: Այս պատճառով երեխաներին

պէտք է ողբերգական կամ կատակերգական դերեր բերան անել տալ և ոչ էլ ճարտասանութիւն սովորեցնել: Նա այնքան խելացի է, որ իւր չհասկացած բաներին չի կարող համապատասխան չեղտ և երբէք չղգացած զգացմունքներին արտայայտութիւն տալ:

274. Պէտք է սովորեցնել երեխային հաւասարաչափ ու պարզ խօսել, լաւ հնչել, ճիշտ և առանց զարդարանքների արտասանել, իմանալ քերականական չեղտը և բառերի հնչելը և գիտել ու միշտ այնքան բարձր խօսել, որ կարելի լինի հասկանալ և ոչ երբէք պէտք եղածից աւելի բարձր ձայնով, որ սովորական թերութիւն է միջնակարգ դպրոցներում. ոչ մի դէպքում աւելորդ բան պէտք չէ:

275. Սրգելիս նոյնպէս պէտք է նրա ձայնն ուղղել, հաւասարաչափ, ճիշտ և հնչիւնալի դարձնել, իսկ ականջն ընդունակ դարձնել տակտի և ներդաշնակութեան համար, բայց աւելի ոչինչ: Նմանառոյ և թատրոնական երաժշտութիւնը չէ համապատասխանում նրա հասակին: Իմ կարծիքով երեխան նոյն իսկ քառեր չպէտք է երգէ. իսկ եթէ նա ցանկութիւն ունենայ երգելու, ես կաշխատեմ նրա հասակին համապատասխանող առանձին երգեր յօրինել, որ նրա գաղափարների նման պարզ ու հասարակ լինէին:

276. Քանի որ ես չեմ շտապում սանիս առհասարակ կարգալ սովորեցնել, ընթերցողը կարող է արդէն գուշակել, որ նոյնպէս չեմ շտապի նրան երաժշտական խաղերը կարգալ սովորեցնել: Ամեն մի վախկոտ ուշադրութիւն պէտք է հեռու պահենք նրա ուղեղից և չպէտք է նրա խոհականութիւնը ժամանակից առաջ զբաղեցնենք հաստատուն նշաններով: Այս էլ իւր դժուարութիւններն ունի, խոստովանում եմ, որովհետեւ եթէ ձայնանիշների գիտենալն աւելի կարեւոր չէ թուում երգելու համար, քան տառերի գիտենալը՝ խօսելու համար, այնուամենայնիւ կայ այն տարբերութիւնը, որ խօսելու ժամանակ մենք մեր սեպհական մտքերն ենք արտայայտում, իսկ երգելիս՝ ուրիշներինը: Եւ որպէս զի կարողանանք ուրիշի մտքերն արտայայտել, այդ մտքերը պէտք է կարդանք:

277. Սակայն փոխանակ կարդալու, կարելի է առաջ լսել և ականջն աւելի լաւ է ըմբռնում երգը, քան աչքը: Սրաժշտութիւնը լաւ հասկանալու համար բաւական չէ՝ երաժշտական հատուածի կրկնելը. պէտք է հնարել, ստեղծել և մէկը միւսի հետ միասին սովորել, եթէ ուզում ենք ճշտիւ հասկանալ: Պատանի երաժշտին նախ պէտք է վարժեցնել՝ շատ կանոնաւոր, լաւ դաշ-

Նախած հատուածներ ստեղծելու, յետոյ շատ պարզ գեղգեղանքով կապակցելու և վերջապէս նրանց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը զգայարաններին համապատասխան յօդաւորութեամբ նշանակելու. այս վերջինը անդի է ունենում կանոնաւոր շեշտերի և դադարման նշանների ճիշտ ընտրութեամբ: Ամենից առաջ երգը չպէտք է լինի անբնական, գորովաշարժ, լիահնչիւն: Պէտք է լինի երգի համապատասխան պարզ միջօրիայ, որ հնչիւնների եղանակի զլխաւոր ձայնախիշները՝ վրայ է հիմնուում և բարձր այնպէս պարզ է ցոյց տալիս, որ նա կարող լինի զգալ այդ և առանց ճիգ թափելու ձայնակցել. որովհետեւ ձայնն ու ակածը վարժեցնելու համար, նա պէտք է միշտ դաշնամուրի ձայնակցութեամբ երգէ:

27-ր. Ձայներն աւելի լաւ դուրս բերելու համար պէտք է արտասանելու ժամանակ հնչեցնել. սրանից է առաջանում ձայնասանդուղն որոշ վանկերով երգելու սովորութիւնը: Աստիճանները տարբերելու համար պէտք է նրանց և նրանց որոշ հնչիւնների բարձրութեանն անուաններ տալ. այստեղից են առաջանում դադարների անունները և այլուրեքնի տառերի անունները, որով ցոյց են տրուում դաշնամուրի ստեղծումները և ձայնասանդուղի ձայնախիշները: C և A ցոյց են տալիս որոշ, անփոփոխ հնչիւններ, որոնք միշտ միևնոյն ստեղծումներով են նշագււում: Ut (do) և la մի փոքր ուրիշ են: Ut միշտ հիմնական ձայնախիշն է (Tonika) մեծագոյն երգաձայնի (դուրստօնարտ) կամ միջին ձայնախիշն է (Mediante) փոքրագոյն երգաձայնի (մօլտօնարտ): La միշտ հիմնական ձայնախիշն է փոքրագոյն երգաձայնի կամ վեցերորդ ձայնախիշը (Sexte) մեծագոյն երգաձայնի: Այսպէս տառերը ցոյց են տալիս հաստատուն կէտերը մեր երաժշտական համակարգութեան յարաբերութիւններով, վանկերը ցոյց են տալիս համապատասխան կէտերը՝ տարբեր երգաձայների մէջ կրկնուող նման յարաբերութիւնների համար: Տառերը ցոյց են տալիս դաշնամուրի ստեղծումները, վանկերը ցոյց են տալիս երգաձայնի աստիճանները: Ֆրանսիական երաժիշտներն այս տարբերութիւնները զարմանալի կերպով չփոթել են. նրանք վանկերի նշանակութիւնը փոթել են տառերի նշանակութեան հետ և ստեղծումների համար նշանները զուր տեղը կրկնապատկելով, այլ ևս ոչ մէկը չեն թողել երգաձայնի աստիճանների համար. նրանց համար ut և C միշտ միևնոյն բանն է, որ այդպէս չէ և չպէտք է լինի, որովհետեւ ինչի՞ համար է այդ դէպքում C: Նոյնպէս և նրոնց ձայնասանդուղն երգելու եղանակը շատ դժուար է՝ առանց որևէ օգտի, առանց խոհականութեանը որևէ պարզ դադափար տալու,

որովհետեւ այս մեթօդով, օրինակի համար, ut և mi երկու վանկերը միաժամանակ մի մեծ, մի փոքր, չափազանց մեղմ Terz կարող են նշանակել: Ինչ տարօրինակ ճակատագիր, որ հենց այն երկրում, որտեղ ամենագեղեցիկ գրքերն են գրում երաժշտութեան մասին, ամենից դժուար կերպով են սովորեցնում:

279. Մեր սանին երաժշտութիւն սովորեցնելիս մենք աւելի պարզ ու հասկանալի եղանակի կ'հետեւենք. նրա համար միայն երկու երգաձայն կարող է լինել, որոնց յարաբերութիւնը միշտ միևնոյնը կլինի և միշտ միևնոյն վանկով պէտք է ցոյց տրուին: Նա երգելիս կամ թէ որևէ գործիքի վրայ նուագելիս պէտք է կարողանայ իւր երգաձայնը հիմնել այն տասներկու հնչիւններից իւրաքանչիւրի վրայ, որ կարող են նրան իբրեւ հիմք ծառայել և միևնոյն է թէ արդեօք նա D. C կամ G և այլն է գեղգեղում, վերջին ձայնանիշը պէտք է լինի միշտ ut կամ la, նայելով երգաձայնին: Այս եղանակով սւսուցումը միշտ հասկանալի կլինի նրա համար. ճիշտ երգելու կամ նուագելու համար երգաձայնի էական յարաբերութիւնները միշտ ներկայ կլինեն նրա գիտակցութեան մէջ, նրա նուագը կամ երգը աւելի մաքուր կլինի և նրա առաջադիմութիւնն աւելի արագ: Ոչինչ աւելի զարմանալի բան չկայ, քան Ֆրանսիացիների այսպէս կոչուած՝ բնական ձայնասանդուղը (solfeggiatur). այդպիսով գաղափարները բաժանում են իրերից՝ որպէս զի հեռաւորներով փոխանակեն դրանց, որոնք միայն սխալեցնում են: Ոչինչ աւելի բնական չէ, քան փոխուած երգաձայնի ժամանակ նոյնպէս փոխուած ձայնասանդուղով երգելը: Սակայն չափազանց երկար խօսեցինք երաժշտութեան մասին. ինչպէս ուզում են թող ուսուցանեն երաժշտութիւնը, միայն այդ չպէտք է լինի իբրեւ լոկ զուարճութիւն:

280 Բաւականաչափ խօսեցինք օտար մարմինների դրութեան մասին մեր մարմնի յարաբերութեամբ, նրանց ծանրութեան, ձևի, գոյնի, խտութեան, մեծութեան, հեռաւորութեան, ջերմութեան, հանգիստ կամ շարժուն դրութեան մասին: Այժմ՝ գիտենք, թէ ո՞ր մարմիններին պէտք է մօտենանք, որոնցից հեռու պէտք է պահենք մեզ. մենք գիտենք թէ ինչ եղանակով պէտք է սկսենք, որպէս զի նրանց դիմադրութեանը յաղթենք կամ ներանց այնպիսի դիմադրութիւն ցոյց տանք մեր կողմից, որ ազատ մնանք նրանցից վնասուելու հանգամանքից. բայց այսչափ բաւական չէ. մեր սեպհական մարմինն անզադար ուժասպառ է լինում և կարիք ունի շարունակաբար վերանորոգուելու: Թէև մենք ընդունակ ենք ուրիշ մարմիններ մեր սեպհական զոյացութեան փոխելու, բայց հարկաւ ընտրութիւնը մեծ նշանակութիւն

ունի. ամեն բան կերակուր չէ մարդու համար և կ'օրավորը տ'ող ծառայող նիւթերի մէջ կան աւելի կամ պակաս յարմարները՝ նայելով նրա առանձին կադմութեանը, նրա բնակութեան տեղին՝ մարմնի մասնաւոր յատկութիւններին և նրա կոչման համեմատ վարած կեանքին:

281. Սովից կամ թոյնից կմեռնէինք մենք, եթէ մեզ յարմար սնունդ ընտրելու համար օրիպուած լինէինք սպասելու՝ մինչև որ փորձառութիւնը սովորեցնէր մեզ ճանաչել և ընտրելը. բայց յաւիտեական բարութիւնը, որ զգայական էակների հետութեան զգայութիւնից՝ նրանց պահպանութեան գործիքն է չինել, ցոյց է տալիս, որ ինչ հաւանելի է մեր քմբին, միևնոյն ժամանակ և յարմար է մեր ստամոքսի համար: Մարդուս համար բնութիւնից տուած ամենավստահելի բժիշկը՝ օւտելու ցանկութիւնն է և երբ ես զիտում եմ այդ ցանկութիւնն իւր սկզբնական դրութեամբ, չեմ կտակածում, որ նրա համար ամենահաճելի աննդի նիւթերը միևնոյն ժամանակ և ամենաօգտակարը պէտք է լինէին:

282. Աւելի՛ր ևս: Իրերի Սկզբնապատճառը հոգում է ոչ թէ միայն այն կարիքի համար, որ տալիս է մեզ, այլ և այն, որ մենք ինքներս ենք մեզ համար պատրաստում և որպէս զի կարիքի կողքին միշտ ցանկութիւն լինի՝ թողնում է, որ մենք մեր կեանքի եղանակի համեմատ փոխենք մեր ճաշակը: Որչափ աւելի հեռանում ենք ընական գրութիւնից, այնքան ևս կորցնում ենք մեր բնական ճաշակը կամ թէ սովորութիւնը ստեղծում է մեզ համար մի երկրորդ բնութիւն, որ այնպէս փոխում է առաջինին, որ անճանաչելի է դառնում:

283. Այստեղից հետևում է, որ ամենաբնական ճաշակը՝ ամենապարզը պէտք է լինի, որովհետև այսպիսին ամենից հեշտութեամբ է փոփոխութեան ենթարկւում, մինչդեռ այդ մեր քմահաճութեամբ զրգուռած և բորբոքուած՝ այնպիսի ձև է ընդունում, որ այլ ևս փոփոխութեան չէ ենթարկւում: Այն մարդը, որ դեռ ոչ մի երկրին չէ պատկանում, առանց ջանքի յարմարում է ամեն մի երկրի սովորութիւններին, բայց այն մարդը, որ պատկանում է մի որոշ երկրին, մի ուրիշ երկրում բոլորովին բնիկ չի զգայ իրեն:

284. Այս ամեն կողմից ճիշտ է թւում ինձ, բայց աւելի ևս ճիշտ՝ իսկական ճաշակի վերաբերմամբ: Մեր առաջին կերակուրը կաթն է. միայն հետզհետէ ենք սովորում կծու կամ դառը համերի. սկզբում դրանք անհաճոյ են լինում: Պատուդ, բանջարեղէն, կանաչեղէն և վերջապէս մի փոքր խորոված միս ա-

աւանց համեմունքներին և աղի. այս էր սկզբնական մարդու կե-
րակուրը: Նրբ վայրենին առաջին անգամ գինի է խմում, երեսը
ծռմուռւմ և յետ է մղում. եթէ մինչև անգամ մեզինց մէկը
մինչև քսան տարեկան հասակը դեռ երբէք չէ ճաշակել ոգելից
խմիչքներ, այլ ևս չի կարող դրանց դսրծածութիւնը սովորու-
թիւն դարձնել. մենք ըստրս էլ ժուժկալութեան առաքեալներ
կլինէինք, եթէ մեր պատանեկութեան միջոցին մեզ գինի տուած
չլինէին: Կարճ՝ որքան պարզ լինի մեր ճաշակը, այնքան աւելի-
քիչ դժուարահամ կլինի. ամենասովորական դէպքերում զոռանք
ենք զգում միախառնուած կամ բարդուած կերակուրներից:
Արդեօք երբ և իցէ պատահել է, որ մարդ զղուի հացից կամ
ջրից: Այդտեղ մենք տեսնում ենք բնութեան ցուցմունքը, այդ-
անդ տեսնում ենք մեր սեպհական կանոնը: Որչափ կարելի է
երկար պէտք է պահպանել երեխայի սկզբնական ճաշակը. թող
նրա կերակուրը սովորական և պարզ լինի. նրա քիմքը չպէտքէ
սովորի համեմունքներին և բացառապէս մի որոշ ճաշակ չպէտքէ
իւրացնի:

285. Սա այստեղ չիմ հետազոտում՝ թէ արդեօք կեանքի
այս եղանակն աւելի առողջարար է թէ ոչ. իմ տեսակէտը բո-
լորովին ուրիշ է: Նախադատութիւն տալու համար բաւական է,
որ ես գիտենամ, թէ այդ բնականին առաւելապէս համապա-
տասխան է և հեշտութեամբ ամեն ուրիշին կարող է յարմարուել:
Նրանք, որոնք ասում են, թէ երեխաներին պէտք է այն-
կերակրին սովորեցնել, որ նրանք իբրև չափահաս պէտք է ու-
տեն, իմ կարծիքով՝ ճիշտ չեն դատում: Ինչո՞ւ պէտք է նրանց
կերակուրը նոյնը լինի, քանի որ նրանց կեանքի եղանակն
այնպէս տարբեր է: Աշխատանքից, նեղութիւնից և տանջանքից
ուժասպառ եղած մարդը հիւթալի կերակրի կարիք ունի, որ
նրա ուղեղը նորից կենդանացնէ. երեխան, որի մարմինն աճում
է, պէտք ունի առատ կերակրի, որ նրան շատ սնունդ է մատա-
կարարում: Բացի սրանից չափահաս մարդն արդէն իւր դիրքը,
կոչումը և բնակութեան տեղն ունի. ըայց ո՞վ կարող է վստահ
կերպով ասել՝ թէ ինչ է պատրաստել բաղդը մանկան համար:
Ոչինչ բանում նրան այնպիսի վճռական ուղղութիւն չպէտքէ տալ.
որ ըստ պահանջին փոփոխութեան ենթարկելը նրան դժուար
չլի՞նայ: Թող մենք չլինենք մեղաւորը, որ նա ուրիշ երկրներում
սովամահ լինի, եթէ ամեն տեղ մի ֆրանսիացի խոհարար
քաշ չտայ իւր յետինից՝ կամ, որ մի օր ասէ թէ միայն Ֆրան-
սիայում դիտեն ուտելու: Միջանկեալ ասեմ՝ զարմանալի գովառանք
կլինի այս: Սա ընդհակառակը կասէի, որ միայն ֆրանսիացիները

չին հասկանում ուտել, որովհետև մի առանձին արուեստ պէտք է՝ նրանց կերակուրներն ուտելու բան դարձնելու համար։

286. Մեր դանազան զգայութիւններից՝ ճաշակելիքն այն զգայութիւններն է տալիս, որոնք ընդհանրապէս ամենամեծ տպաւորութիւնն են թողնում մեզ վրայ։ Մեզ համար աւելի հետաքրքրական է՝ այն նիւթերի մասին ճշտութեամբ դատել, որոնք մեր նիւթերի մի մասը պէտք է կազմեն, քան այն նիւթերի մասին, որոնք միայն նրա շրջակայքումն են գտնուում։ Հաղարաւոր բաներ անտարբեր են շօշափելիքի, լսելիքի և տեսանելիքի համար. բայց համարեան թէ ոչինչ չկայ, որ անտարբեր լինի ճաշակելիքի համար։ Այս զգայարանի դործունէութիւնն ամբողջովին ֆիզիկական և նիւթական է. այս զգայարանն է միայն, որ ոչինչ չէ ասում երեսակաւորութեանը, առ նուազն ամենից քիչ է խառնուում նրա զգայութիւններին, մինչդեռ նմանողութիւնն ու երեսակայութիւնը յաճախ ուրիշ տպաւորութիւններին մի փոքր հոգեկան գոյն են տալիս։ Նոյնպէս քնքոյշ և ուրախ սրտերը, կրքոտ և իսկապէս զգայուն բնաւորութիւնները, որ հեշտութեամբ դժբաղում են միւս զգայարանների շնորհիւ, ճաշակելիքի վերաբերութեամբ բաւականին անզգայ են։ Հենց այս յարաբերութիւնից, որ ճաշակելիքը մի աստիճան նրանցից սփռ է դասում և նրան նուիրումն արհամարհելի է ուզում դարձնել, ևս ընդհակառակը կեղրակացնէի, որ երեխաներին սնուցանելու ամենայարմար միջոցն այն է, որ մենք նրանց իրենց բերանի միջոցով առաջնորդէինք։ Ուտելու ցանկութեան բնագոյնը պէտք է ընդհանրապէս գերադասել սնափառութիւնից, քանի որ աւաջինը մի բնական հակումն է, որ զգայարանի հետ անմիջապէս կապակցուած է, այն ինչ վերջինը միայն երեսակայութեան դործն է, որ ենթարկւում է մարդու քմահաճութեան և ամեն տեսակ զեղծումների։ Ուտելու ցանկութիւնն երեխաների կիրքն է և ոչ մի բանի առաջ կանգ չէ առնում. մէկ ուրիշ կրքի առաջանալուց յետոյ անմիջապէս անյայտանում է։ Այս, հաւատացէ՛ք ինձ, երեխան շատ շուտ կ'աղաղարի՝ ուտելու մասին մտածելը և երբ նրա սիրտը շատ զբաղուած լինի, քիմքը հազիւ թէ նրան այլ ևս զբաղեցնի։ Նրբ երեխան մեծանայ, հազարաւոր փոթորկալի զգացմունքներ շուտով ասպարիզից կ'հեռացնեն ուտելու ցանկութիւնը և միայն սնափառութիւնը կ'զբոսնեն. որովհետև միայն այս վերջին կերբը օգուտ է քաղում միւս բոլորից և վերջապէս կ'լանում է բոլորին։ Սա երբեմն ուսումնասիրել եմ այն մարդկանց, որոնք լաւ պատահին արժէք էին տալիս, որոնք արթնանալիս արդէն այն էին մտածում, թէ ինչ պէտք է ուտեն այդ օրը և իրենց

վայելած մի ճաշն աւելի մեծ ճշտութեամբ էին նկարագրում, քան Պօլիբիոսը մի ճակատամարտ նկարագրելիս: Եւ համոզուեցի, որ այս պատրուակեալ մարդիկը միայն քառասնամեայ երես-խաներ էին, առանց ոյժի և բովանդակութեան. fruges consumere nati *): Ուտելու ցանկութիւնն անբովանդակ սրտերի թերութիւնն է: Ուտողի հոգին ամբողջովին նրա քիմքի մէջ է գտնուում, նա միայն ուտելու համար է ստեղծուած. իւր հոգեկան աղքատութեամբ նա միայն ճաշի վրայ է իւր տեղը և միայն կերակուրների մասին կարող է դատել. առանց ախոսասլու թողնենք նրան իւր տեղը. նրա համար այդ տեղն աւելի լաւ է, քան մի ուրիշը՝ թէ մեր և թէ իւր շահի տեսակէտից:

287. Այն երկիւղը՝ թէ ուտելու ցանկութիւնը կարող է արմատանալ որեւէ ընդունակութիւն ունեցող երկխայի մէջ, փոքրոգի կասկածամտութիւն է: Մանկական հասակում մտածում են միայն նրա մասին, ինչ որ ուտում են. պատանեկութեան հասակում այլ ևս այդ մասին չեն մտածում. այդ ժամանակ ամեն բան բաւական լաւ է մեզ համար և բոլորովին ուրիշ բաների մասին պէտք է հոգալ: Այնուամենայնիւ ևս չէի ցանկանայ, որ այսդիսի ստորին բնազդն անշնորհք դործադրութիւն ունենար և ոչ էլ մի լաւ բան անելու պատիւն ունենալ՝ հիմնուելով լաւ պատառի վրայ: Միայն չեմ հասկանում թէ ինչո՞ւ զուտ մարմնական վարժութիւնները նիւթական, զգայաբանները շօշափող մրցանակ չպէտք է ստանային, քանի որ ամբողջ մանկութիւնը միայն խաղ և ազատ զուարճութիւն է կամ պէտք է լինի: Նրբ միպատանի մայրեկացի ծառի վրայ կոզոլ է տեսնում և պարսա-տիկով ցած դցում, միթէ բնական չէ, որ նա յետոյ մի լաւ նա-խաճաշ վայելելով՝ կրկին նորոգէ իւր այն ուժերը, որ զործ է գնում նախաճաշը վաստակելու համար **): Նրբ երիտասարդ սպարտացին իրեն սպառնացող հարիւր մտրակի հարուածներն ի նկատի առնելով՝ ճարպիկութեամբ խոհանոց է մտնում, կենդանի աղուէս գողանում, իւր զգեստի մէջ թաքցրած տանում և միևնոյն ժամանակ դիմանում աղուէսի շանդոտելուն, կծոտելուն ու տրիւնաշաղախ լինում և երբ նա բռնուելու խայտառակու-

*) Հօրացիոս 1, 2, 27. Non numerus sumus et fruges consumere nati.—Եմենք մարդիկ ենք միայն ըստ թուի, լաւ նրա համար, որ ամեն օր կուշտ ուտենք:

**) Շատ դարեր առաջ արդէն մայրեկաները թողել են այս սովորութիւնը, որ վերաբերում է այն ժամանակին, երբ նրանց պարսաքարողները նշանաւոր էին: (Փիւնիկեան պատերազմներում, funditor Balearis):

թիւնից ազատուելու համար թողնում է, որ իւր մարմինը մաս-
քանց լինի՝ առանց ցնցուելու, առանց մի աղաղակ, նոյն իսկ
մի ձայն հանելու, միթէ արժանի չէ, որ վերջապէս իւր որսը
վայելէ և առամենքի մէջ առնէ՝ ազատուելով նրա ժանիքնե-
րից: *) Լաւ ուտելն երբէք վարձատրութիւն չպէտքէ լինի.
բայց ինչո՞ւ երբեմն երբեմն մարդ իւր կրած նեղութիւնների
հետևանքն ինքը չվայելէ: Եմիլը քարի վրայ դրուած խմորեղէնը
չէ համարում իբրև մրցանակ՝ իւր լաւ վազելու համար ստա-
ցած. նա գիտէ միայն, որ այդ խմորեղէնը ստանալու միակ
միջոցն այն է, որ ուրիշից առաջ ինքը հասնի նրան:

288. Այս չէ հակասում այն սկզբունքներին, որ ես վերևն
առաջ բերի ուտելու պարզութեան մասին. որովհետև երեխա-
ների ախորժակը գրգռելու համար կարիք չկայ նրանց
զգայունութիւնը գրգռելու, այլ միայն նրանց բաւականու-
թիւն տալու և այդ բանին կհասնենք ամենասովորական բա-
նեքով՝ եթէ միայն չենք ձգտում նրանց ճաշակը նրբացնելու:
Նրանց մշտական ախորժակը, որ առաջացնում է անհղու կարիքը,
մի այնպիսի անվրէպ համեմունք է, որ ծառայում է նրանց շատ
ուրիշների փոխարէն: Պտուղ, կաթնեղէն, սովորական հացից
մի փոքր աւելի նուրբ թխուածք, մահաւանդ ամեն բան
խնայողութեամբ բաժանելու արուեստը. որանցով կարելի է
երեխաների ամբողջ խմբը մինչև աշխարհի ծայրը հասցնել՝
առանց նրանց ճաշակը համեմունքներին սովորեցնելու և
առանց նրանց քիմքը վատ սովորութեան վտանգին ենթար-
կելու:

289. Ապացոյց, որ մօի ճաշակը մարդու համար բնական
չէ, երեխաների այս կերակրի համար ունեցած անտարբերու-
թիւնն է և այն առաւելութիւն, որ նրանք տալիս են
բուսեղէն կերակուրներին, ինչպէս նաև կաթնեղէնին, թխուած-
քին, պտղին և այլն: Ամենից կարևորն այն է, որ այս սկզբնա-
կան ճաշակը փչացած չէ և երեխաները մասկեր չեն դառնալ՝
եթէ ոչ իրենց առաջընթացան, գոնէ իրենց խառնուածքի պատ-
ճառով. որովհետև ինչպէս որ կամենան փորձառութիւնը
բացատրել, ստոյգ է, որ մեծ մասկերները սովորաբար աւելի
խստասիրտ և վայրենի են, քան ուրիշ մարդիկ. այս դիտողու-
թիւնն արուած է ամեն տեղ և ամեն ժամանակ: Յայտնի է

*) Այս պատմում է Պլուտարքոսը Լիկուրգոսի կեանքը
Նկարագրելիս. գլխ. 15. Բայց նրա պատմածով երեխան մեռ-
նում է աղուէսի կծոտելուց՝ առանց իրեն մատնելու:

անգլիական բարբարոսութիւնը. *) [սկ ընդհակառակը զառու-
նենք **)] ամենահզաւարոյ մարդիկն են: Բոլոր վայրենիները
խստասիրտ են, բայց նրանց բարոյական սովորութիւններն
տոիթ չեն տալիս այդ քանին. այս խստասրտութիւնն առա-
ջանում է նրանց կերակրից: Նրանք պատերազմ են զնում
իբրև որսի և մարդկանց հետ վարում են իբրև արջեր: Անգ-
լիայում մտազործներն իբրև վկայ կանչուելու իրաւունքից
զրկուած են ***): Նոյնպէս և վիրաբոյժները: Մեծ յանցա-
ւործները բթացնում են իրենց զգացմունքը սպանելու նկատ-
մամբ՝ արիւն խմելով: Հոմերոսը մասկեր ցիլլօպներին դարձ-
նում է սարսափելի մարդիկ, իսկ լատոփագներին այնպիսի
սիրալիր ժողովուրդ, որ նրանց հետ շփուողները մինչև անգամ
մոռանում էին իրենց հայրենիքը, որպէս զի նրանց հետ
ապրեն:

290. Հիւս հարցնում ես ինձ, ասաց Պլուտարքոսը,
«ինչո՞ւ Պլութարքոսը կենդանու միս չէր ուտում. ես էլ ընդ-
հակառակը, հարցնում եմ քեզ, ի՞նչ սիրտ ունէր առաջին
մարդը, որ առաջին անգամ յօշոտած միս բերանը դրեց, ա-
տամներով սատկած կենդանու ոսկորները ջարդեց, որ մեռած
մարմիններ, դիակներ իւր առաջը դրեց և նրա ծնդամները
մէկ մէկ կուլ տուեց, որ մի վայրկեան առաջ դեռ վազվզում,
բառաչում, ման էին գալիս և տեսնում: Ի՞նչպէս էր կարո-
ղանում նրա ձեռքը երկաթը միտել մի զգացող էակի սիրտը.
ի՞նչպէս էին կարողանում նրա աչքերը տեսնել մեռցնող
հարուածը: Ի՞նչպէս էր կարողանում տեսնել նա մի խեղճ
անպաշտպան կենդանի մորթիւիս, մորթագներ և մաս մաս

*) Ես գիտեմ, որ անգլիացիները շատ են փառաբանում
իրենց մարդասիրութիւնն ու իրենց ազգի բարի խառնուածքը,
որ իրենք good natured people (լաւ բնաւորութիւն, խառնուածք
ունեցող ժողովուրդ) են անուանում. բայց նրանք կարող են
այդ մասին զուռնայ փչել որքան կամենան, ոչոք չէ կրկնում
նրանց ասածը:

**) Գաւուրները կամ գերէրները Զօրօսատրի հետևող-
ներն են:

***) Այս գրքի անգլիերէն թարգմանողն ուղղել է իմ այս
սխալը: Մտազործներն ու վիրաբոյժները կարող են վկայ լի-
նել. միայն մտազործներն ոճրագործական դատերի ժամանակ
չեն ընդունուում իբրև հրդուեալ դատաւոր կամ ատենակալ
(պէր):

անելիս, ի՞նչպէս էր կարողանում տանել ջնցող մսի տեսա-
բանը. ի՞նչպէս նրա հոտն արդէն զգուանք չէր պատճառում
նրան. ի՞նչպէս կարելի եղաւ, որ նա չզգուեց, չգարշեց,
սարսափով չլցուեց, երբ ձեռքերով ժահրոտ վէրքերը շո-
շափեց և սե, մակարդուած արիւնը, որով ծածկուած էր վէրքը,
հեռացրեց, մաքրեց:

291. «Նա պէտք է պատկերացնէր և զգար այդ, երբ
առաջին անգամ կարողացաւ իրեն յաղթել և այդպիսի սա-
ռափելի կերակուր վայելել, երբ առաջին անգամ քաղց զգաց՝
կենդանու միս ուտելու, երբ ուզեց կերակրուել մի ստեղ-
ծուածով, որ դեռ արածուած էր և մտածեց՝ թէ ի՞նչպէս պէտք
է իւր ձեռքը լիզող ոչխարը խնդդել, մաս մաս անել և եփել:
Նրանց վրայ պէտք է իրաւամբ վարմանալ, որոնք այսպիսի
սարսափելի ճաշեր էին անուշ անում և ոչ նրանց վրայ,
որոնք հրաժարուած էին դրանից. բացի սրանից առաջինները
կարող էին իրենց տմարդութիւնն արդարացնել այն արդարա-
ցուցիչ պատճառներով, որ մերոնք չունին և որոնց պա-
կասութիւնը մեզ հարկւր անգամ աւելի անգութ է դարձնում,
քան նրանց:

292. ««Ո՛ր դուք, աստուածներից նախամեծարութիւն
ստացածներ», կասեն այն առաջին մարդիկը, «համեմատեցէք
ժամանակները, տեսէք թէ ի՞նչպէս երջանիկ էք դուք և
ի՞նչպէս թշուառ էինք մենք: Նոր կազմակերպուած երկիրը,
գործընկերով լցուած օդը դեռ չէին յարմարում տարուայ
եղաւաղներին կանոնաւորութեանը. գետերի անհաստատ ըն-
թացքն ամեն տեղ քանդում էր ափերը. լճերը, ծովերը, խորը
ճահիճները հեղեղում էին երկրի մակերեսի յերեք-չորրորդ
մասը. մնացած քառորդ մասը ծածկուած էր անտառներով
և անպտուղ ծառերով: Երկիրը չէր տալիս ոչ մի տեսակ պէտ-
քական պտուղներ. մենք ոչ մի դործիք չունէինք՝ երկիրը
մշակելու համար. մենք չգիտէինք երկիրը մեզ ծառայեցնելու
արուեստը և երբէք չէր հասնում հնձի ժամանակը նրանց
համար, որոնք ոչինչ չէին ցանել. այսպիսով երբէք սովից
ազատ չէինք մնում: Ձմեռը մեր ամենօրեայ կերակուրը
մամուռն ու ծառի կեղևն էր: Կռքաթռչալի և մացառների
մի քանի արմատներ գտնելիս՝ տոնախմբութիւն էր մեզ
համար և երբ վերջապէս յաջողուեց մտրդուն աճար, ընկոյզ
կամ կաղին գտնել, ուրախութիւնից պարում էր կաղնու կամ
աճարենու շուրջը՝ որեւէ երգի հնչիւնները սարածելով չորս
կողմը. նա երկիրն անուանեց մայր և կերակրող. այս էր

մարդկանց միակ տօնախմբութիւնը, միակ խաղը. մնացած ամբողջ կեանքը միայն ցաւ, չարչարանք և թշուառութիւն էր:

293. «Երբ վերջապէս կողոպտուած և մերկ երկիրն այլ ևս ոչինչ չէր տալիս մեզ, մեր գոյութիւնը պահպանելու համար ստիպուած ուտում էինք մեզ հետ չարքաշ կեանք վարող ընկերակիցներին, որպէս զի մենք էլ նրանց հետ միասին չոչնչանայինք: Բայց դուք, խառասիրտներ, ո՞վ է ստիպում ձեզ արիւն թափել Տեսէք թէ ձեր շուրջը ճրքան բարիք կայ աւելորդ. ճրջափ պտուղ է տալիս ձեզ երկիրը. ինչ հարստութիւններ է տալիս ձեզ դաշտն ու գինեգործութիւնը. ճրքան կենդանիներ տալիս են իրենց կաթը՝ ձեզ կերակրելու համար և իրենց բուրդը՝ ձեր հագուստի համար: Այլ ևս ինչ էք պահանջում նրանցից. ինչ կատաղութիւն է ստիպում ձեզ այդքան սպանութիւններ անելու, երբ բարիքներով յագեցած, ասլորուստի միջոցներով ծանրաբեռնուած էք: Ինչո՞ւ էք ստում մեր մայր երկրի պէմ՝ մեղադրելով նրան, որ իբրև թէ չէ կարողանում կերակրել ձեզ: Ինչո՞ւ էք մեղանչում Յերէսի, սուրբ օրէնքները դաժնորի և ուրախ Բաքոսի, մարդկանց միութեամբի պէմ, կարծես նրանց չոայլ պարզենք բաւական չին մարդկային սերունդը պահպանելու համար: Ի՞նչ սրտով էք ձեր սեղանի վրայ քաղցը պտուղների հետ ոսկորներ խառնում և կաթի հետ այն կենդանիների արիւնը վայելում, որոնք կաթ են տալիս ձեզ: Յովազներն և առիւծները, որոնց դուք վայրենի կենդանի էք սնուանում, ստիպուած են հետեւել իրենց բնական ձգտմանը և սպանում են ուրիշ կենդանիներ, որպէս զի ասլրել կարողանան: Բայց դուք հարիւր անգամ նրանցից աւելի վայրենի էք, դուք առանց կարիքի կռիւ էք մղում բնագոյման դէմ, որպէս զի ձեր վայրագ ցանկութիւններին նուիրուէք: Այն Անաստենները, որ դուք ուտում էք, ուրիշներին չեն ուտում. դուք չէք ուտում այն մօակեր կենդանիներին, այլ հետևում կամ նմանւում էք նրանց: Դուք քաղց էք զգում միայն այն անմեղ և հեզ անասունների վերաբերմամբ, որոնք երբէք մէկին վնաս չեն տալիս, ձեզ հետ են լինում, ձեզ ծառայում և դուք էլ նրանց ծառայութեան փոխարէն վարձատրելով՝ կուլ էք տալիս նրանց»:

294. «Ինութեան հակառակ սպանութիւն գործող, և թէ դու անպատճառ ուզում ես պնդել, որ բնութիւնը ստեղծել է քեզ՝ քեզնմաններին՝ կուլ տալու համար, միս և ոսկր ունեցող արաբածներին, որոնք քեզ նման զգում և սպրում են, այն

ժամանակ խեղդիր այն գարշանքը, որ բնութիւնը ներշնչում է քիչ հակառակ այս սարսափելի կերակուրների. ինքդ անձամբ սպանիր կենդանիներին, այսինքն քո սեպական ձեռքերով, առանց գործիքների, առանց դանակի. պատուիր քո եղունգներով, ինչպէս որ անում են առիւծներն ու արջերը. կծոտիր այս եզան մարմինը և մաս մաս արա նրան, եղունգներդ խրիր նրա կաշուի մէջ. կեր այս կենդանի գառը, նրա տաք տաք միսը խժուր, խմիր նրա հոգին՝ արեան հետ միասին: Սարսափում ես: Ձեռ ուզում, որ կենդանի միտն ատամներիդ տակը ցնցուի: Ողորմելի մարդ. առաջ սպանում ես կենդանին և յետոյ ուտում՝ կարծես թէ ուզում ես, որ երկու տեղամ մեռնի նա: Բայց դեռ բաւական չէ. մեռած մսից զզւում ես դեռ, քո ստամոքսը չի կարողանում մարսել. պէտք է կրակով փոփոխութեան ենթարկուի, եփուի, խորովուի և միան անհանաչելի դարձնող համեմունքներով խառնուի. դու գործ ես անում մաագործներ, խոհարարներ, խորոված անդոներ, մարդիկ, որոնք սպանութեան սարսափը հեռացնում են քեզանից և մեռած մարմիններին զգեստներ են հագցնում, որպէս զի այս ծածկոյթներով ճաշակելիքը խաբուի, որպէս զի հակաբնականը յետ չ'իջէ և ախորժակով դիակները ճաշակէ, որին նայող աչքը միայն զգուանքով է հանդուրժում:

295. Թէպէտ այս հատուածն իմ խնդրից դուրս էր գտնւում, այնուամենայնիւ առաջ բերի այստեղ և կարծում եմ, որ ընթերցողների մեծամասնութիւնը շնորհակալ կլինի ինձնից:

296. Ինչպէս էլ որ կարգադրենք երեխաների կեանքի եղանակը՝ եթէ միայն նրանց սովորական և պարզ կերակուրների սովորեցնենք, նրանք կարող են ուտել, վազել և խաղալ, ինչքան որ ցանկանան և կարելի է ապահով լինել, որ նրանք երբէք չ'ափազանց շատ չեն ուտի և երբէք ստամոքսի ցաւից չեն զանգատուի. բայց երբ ժամանակի կէսը նրանց քաղցած էք պահում և նրանք էլ միջոց են գտնում ձեռ հսկողութիւնից խոյս տալու, նրանք իրենց մարմնի ուժերից վեր հատուցումն կտան. նրանք կուտեն մինչև սիրտ խառնելը, մինչև տրաքուելը: Մեր ուտելու պահանջը նրա համար է անչափ, որովհետեւ մենք ուզում ենք ուրիշ կանոններ տալ, քան բնութեան կանոնները. մեր մշտական կանոնաւորելով, կարգադրելով, աւելացնելով և պակասեցնելով պէտք է մեր բոլոր արածներէ համար կշռի դիմենք. բայց այս կշիռն էլ դրուած է մեր քմահաճութեան և ոչ թէ մեր ստամոքսի համեմատ: Ես

կրկին վերադառնում եմ իմ օրինակներին. դիւղացիների հացի և պտղի արկղները միշտ բաց են և այնտեղ թէ երեխաները և թէ չափահասները չգիտեն թէ ինչ է դժուարամարտութիւնը:

297. Այնուամենայնիւ եթէ պատահի, որ երեխան շատ ուտէ, որ իմ մեթօդով անկարելի եմ համարում, շատ հեշտ է նրան սիրելի մի զրուցատրութեամբ այնպէս ցրուել նրա մտքերը, որ նա մինչև ուժասպառ լինելը քաղցի, առանց ուտելու մասին մտածելու: Ինչպէս կարող են այսպիսի ապահով և հեշտ միջոցներն անյայտ մնալ բոլոր դաստիարակներին: Հերօդոտէսը պատմում է, որ Լիդացիները մի հրեշտակ սովից ստիպուած՝ մտածեցին խաղեր և ուրիշ գուարճութիւններ գտնել, որով ըմպեցնում էին իրենց քաղցի զգայութիւնը և ամբողջ օրերով զբաղուելով՝ ուտելու մասին չէին մտածում:*) Ձեր իմաստուն դաստիարակներն այս հատուածը գուցէ հարիւր անգամ կարգադրել են՝ առանց նկատելու, որ այս կարելի է գործադրել երեխաների վերաբերմամբ: Գուցէ դրանցից մէկն ինձ ասէ. որ երեխան սիրով չէ թողնում իւր ճաշը, դաս սովորելու համար: Այդ դիպուածում հարկաւ իրաւունք ունիք, վարպետ այդ զբաղմունքի մասին չէի մտածել ես:

298. Հոտոտելիքը նոյնն է ճաշակելիքի համար, ինչ որ տեսանելիքը՝ շօշափելիքի համար. հոտոտելիքն առաջուց իմաց է տալիս ճաշակելիքին, թէ այս կամ այն նիւթն ինչպէս պէտք է ազդէ նրա վրայ և տրամադրում է նրան այդ նիւթը որոնելու կամ դրանից խոյս տալու՝ նայելով այն տպաւորութեանը, որ առաջուց արդէն ստացել ենք նրանից: Լսւել հմ, որ ասել են թէ՝ հոտոտելիքը վայրենումն բոլորովին ուրիշ զգայութիւններ է պատճառում, քան մեզ և նրանք բոլորովին ուրիշ կերպ են դատում լաւ ու վատ հոտի մասին: Շատ

*) Հին պատմագիրները լի են այնպիսի տեսակէտներով, որոնցից կարելի էր օգտուել եթէ նոյն իսկ արն իրողութիւնները, որոնց վրայ նրանք հիմնւում են, սխալ լինէին: Բայց մենք չենք կարողանում պատմութիւնից իսկապէս օգտուել. գիտնական քննադատութիւնն ամեն բան կլանում է. իրողութիւնն անպատճառ ճիշտ չպէտք է լինի, որպէս զի կարելի լինի նրանից օգտակար խրատ դուրս բերել: Խոհական մարդիկ պատմութիւնը պէտք է նկատեն իբրև առակների հիւսուածք, որի բարոյականը համապատասխանում է մարդկային սրտին:

հաւանական է: Հոտերն ինքն ըստ ինքեան շատ թոյլ զգայա-
րանական տպաւորութիւններ են. նրանք աւելի երեակայու-
թիւնն են շարժողութեան մէջ դնում, քան զգայարանը և
նրանց տպաւորութիւնն այնքան իրենց տուածից չէ առա-
ջանում, որքան նրանից սպասածից: Եւ որովհետեւ-ընդունելով
այդ-կեանքի տարբեր եղանակի շնորհիւ՝ տարբեր մարդկանց
ճաշակը նոյնպէս զանազան է լինում, ուրեմն և իրերի ճաշակի
մասին բոլորովին միմեանց հակառակ դատողութիւններ
կառաջացնէ հետեւապէս և դրանց հետ կապակցուած հոտերի
մասին: Թաթարը ձիու հոտած քառսրդ մասը պէտք է նոյն-
պիսի հաճութեամբ հոտոտէ, ինչպէս մեր որսորդներին մէկը՝
կիսով չափ փառած կտցարի միւր:

299. Մեր պարապ կեանքի զգայարանական վայելու-
թիւնները, ինչպէս օրինակ բալասանի ծաղկաբուրմունքների
ներշնչելը, անզգայ պէտք է լինեն այն մարդկանց համար,
որոնք ոտքի վրայ շատ են լինում, սիրով զբօսնելու են դնում
և որոնք այնքան աշխատանք չեն ունենում, որ հանգստու-
թիւնը նրանց համար վայելութիւն լինի: Այն մարդիկը, որ
միշտ քաղցած են մնում, մեծ զուարճութիւն չեն զգայ այն
բուրմունքից, որոնք կերակրի հոտ չեն բուրում:

300. Հոտոտելիքը երեակայութեան զգայարանն է:
Որովհետեւ նա նեարդերը սաստիկ լարում է, պէտք է խիստ
գրգռէ նաև ուղեղը. այդպիսով նա մի վայրկենաչափ կենդա-
նացնում է ընդհանուր դրութիւնը և ուժասպառ անում
երկար ժամանակի համար: Սիրողները ճիշտ դիտեն դրա ազ-
դեցութիւնը. հաճունելու սենեակի քաղցը բուրմունքն աւելի
վտանգաւոր օձ է, քան կարծւում է և ես չգիտեմ՝ թէ ար-
դեօք այն զգաստ և սառնասիրտ մարդուն շնորհաւորել թէ
ցաւակցել պէտք է, որին երբէք չէ յուզել իւր սիրունու կրծքի
ծաղիկների հոտը:

301. Ուրեմն հոտոտելիքը մանկական հասակում շատ
ազդեցիկ չպէտք է լինի, երբ երեակայութիւնը դեռ ևս քիչ
կրքերից վառուած, հազիւ ընդունակ է գրգռուելու և երբ
դեռ ևս բաւականաչափ փորձառութիւն չկայ՝ մէկ զգայարանով
նախատեսնելու, ինչ որ մի ուրիշ զգայարան խոստանում է
մեզ: Այս եզրակացութիւնը լիովին հաստատուել է դիտողութեամբ
և պարզուած է, որ երեխաների մեծամասնութեան հոտոտելիքը
շատ տկար և համարեան բթացած է, ոչ թէ այն պատճառով,
որ նրանց հոտոտելեաց զգայութիւնն այնքան, գուցէ և աւելի,
նուրբ չէ, ինչպէս չափահասներինը, այլ որովհետեւ նրանք

հոտոտելիքով ուրիշ մտապատկերներ չեն կապակցում և այդ պատճառով ուրախութեան և վշտի զգացմունքներով այնքան հեշտութեամբ չ'են զգացում և մեզ նման՝ հոտով չ'են դիւրազ-
գայ դառնում կամ հրապուրւում: Եւ կարծում եմ, կարելի էր առանց խնդրից դուրս գալու և երկու սեռի համեմատական անդամաղննութեան խորհրդին դիմելու, հեշտութեամբ գտնել՝
թէ ինչո՞ւ ընդհանրապէս կանայք հոտից աւելի կենդանի տպա-
ւորութիւն են ստանում՝ քան տղամարդիկ:

302. Ասում են, որ Կանադացի վայրենիները պատանեկու-
թիւնից արդէն այնպէս նրբացնում են իրենց հոտոտելիքը, որ
իրենց ունեցած շները որսի համար չ'են դործածում, այլ
իրենք են շների ծառայութիւնն անում: Եւ հասկանում եմ
իսկապէս, որ եթէ մեր երեխաներին այնպէս կրթէին, որ
Նրանք իրենց ճաշը հոտոտելիքով գտնէին, ինչպէս որ շունը
որջից հալածում է որսի կենդանուն, կարելի կլինէր նրանց
հոտոտելիքը նայնպէս կատարելագործել. բայց չեմ հասկանում
իսկապէս, թէ ինչպէս կարելի է երեխաների հոտոտելիքից
առանձին օգուտ քաղել. բացի այն հանգամանքից, որ նրանց
կարելի է սովորեցնել հոտոտելիքի ճաշակելիքի հետ ունեցած
յարաբերութիւնը: Բնութիւնն արդէն հոգացել է, որ այդ
յարաբերութիւնների մասին ինքներս պարզ գաղափար կազ-
մենք: Բնութիւնն այս երկու զգայարանների գործունէութիւնն
անբաժան է դարձրել՝ դրանց գործարաններն իրար կողքի
դնելով և բերանում անմիջական կապ հաստատելով դրանց
մէջ, այնպէս որ առանց հոտ քաշելու ոչինչ չ'ենք ճաշակում:
Միայն թէ, իմ կարծիքով, այս բնական յարաբերութիւնները
չպէտքէ խանգարել՝ երեխային խաբելով—օրինակ մի դեղի
դառը համը հաճելի հոտով ծածկելով—որովհետեւ երկու
զգայարանների հակառակութիւնն այնքան մեծ է, որ կարելի
չէ խաբել. աւելի ազդեցիկ զգայարանը յետ կմղէ միւսի
ներգործութիւնը և այդ պատճառով երեխան աւելի փոքր
դժկամակութեամբ չի ընդունի դեղը: Այս դժկամակութիւնը
տարածւում է այն բոլոր զգայութիւնների վրայ, որ միաժա-
մանակ են տեղի ունենում. եթէ միայն աւելի թոյլն է առա-
ջանում, երեակայութիւնը միւսին էլ է առաջ բերում. շատ
հաճելի բուրմունքը նրա համար միայն զգուելի հոտ է և այս
եղանակով մեր անչնորհը հնարները շատացնում են ան-
հաճոյ տպաւորութիւնների թիւը՝ ի հաշիւ հաճելի տպաւորու-
թիւնների:

303. Ինչ մնում է հետեւեալ գրքերի մէջ խօսել նաև վեցերորդ զգայարանի խնամքի մասին. այս զգայարանը կոչւում է ընդհանուր զգայարան ոչ թէ նրա համար, որ ընդհանուր է բոլոր մարդկանց համար, այլ որովհետև միւս զգայարանների լաւ կանոնաւորուած գործածութեան հետեւանքն է և որովհետև իրերի բոլոր երևոյթների միատեղ հանդիպման շնորհիւ՝ սովորեցնում է մեզ նրա էութիւնը: Այդ պատճառով և այս վեցերորդ զգայարանը սեպհական գործարան չունի. նա զետեղուած է միայն ուղեղի մէջ և նրա զգայութիւնները, որ զուտ ներքին են, կոչւում են ըմբռնումներ կամ գաղափարներ՝ փոշէսներ: Գաղափարների թուով է չափուում մեր ճանաչողութիւնների ծաւալը. դրանց օրոյ լինելովն ու պարզութեամբ է պայմանաւորուում մաքի ճշտութիւնը. դրանց միմեանց հետ համեմատեալու արուեստը կոչւում է մարդկային խոհականութիւն. ինչ որ ես զգայարանական խոհականութիւն կամ մանկական խոհականութիւն եմ անուանել, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պարզ գաղափարների կազմութիւնը՝ բազմաթիւ զգայութիւնների կապակցման շնորհիւ, իսկ ինչ որ ես ոգեկան խոհականութիւն կամ մարդկային խոհականութիւն եմ անուանում՝ բարդ գաղափարների կազմութիւնն է՝ բազմաթիւ պարզ գաղափարների կապակցման շնորհիւ:

304. Ուրեմն այն ենթադրութեամբ, որ իմ մեթօդը բնութեան մեթօդն է և որ ես դրա գործադրութեան մէջ խաբուած չեմ, մեր սանկիին զգայարանական ըմբռնումների չրջանների միջով առաջնորդեցինք մինչև մանկական խոհականութեան սահմանը. դրանից դուրս մեր արած առաջին քայլը պէտք է չափահասի քայլ լինի: Այս նոր ճանապարհի վրայ ոտք դնելուց առաջ, մի վայրկեան յետ նայենք մեր անցած շաւղի վրայ: Ամեն հասակ, կեանքի ամեն մի յարաբերութիւն իւր համապատասխան գաղաթնակէտն ունի, իրեն յատուկ տեսակն ու հասունութիւնը: Մենք յաճախ լսել ենք կատարեալ մարդու մասին խօսելիս, մի անգամ էլ մի կատարեալ երեխայ դիտողութեան առնենք. մեզ համար այս մի նոր տեսարան կլինի և գուցէ ոչ պակաս բաւականութիւն պատճառող:

305. Մահկանացու էակի գոյութիւնն այնպէս աղքատ ու սահմանափակ է, որ եթէ միայն այն տեսնենք, ինչ որ մեր աչքի առաջն է, երբէք չենք յուզուի: Միայն ցնորքներն են գեղեցկացնում իսկական եղածը և եթէ մեզ վրայ տալատրութիւն թողնող իրերին երևակայութիւնը ոչ մի հրապոյր չէ աւելացնում, մեր զգացած չնչին զուարճութիւնը սահմանափակ.

ւում է զգայարանով և սիրտը միշտ սառն է թողնում: Երկիրը՝ զարգարուած աշնան գանձերով՝ տարածում է իւր հարստութիւնը սքանչացող աչքերի առաջ: Բայց այս սքանչացումը մեզ չէ՛ գրաւում և առաջ է գալիս աւելի անդրադարձ խորհրդածութիւնից, քան զգացմունքից: Գարնանը համարեմ մերկ դաշտորայքը՝ դեռ ծածկուած չէ, անտառները դեռ ստուեր չեն տալիս, նոր է սկսում կանաչել, բայց և այնպէս այս տեսարանը մարդու սիրտն է շարժում: Իրբ մենք բնութիւնն այսպէս վերականգնեացած ենք տեսնում, մենք էլ մեր մէջ նոր կեանք ենք զգում: Ուրախութեան պատկերն է մեզ շրջապատում: Ուրախութեան ուղեկիցները, այն քաղցր արտօսները, որ միշտ պատրաստ են ամեն մի բերկրալից զգացմունքի հետ ընկերանալու, արդէն մեր արտահանունքների եզրերին են կանգնած: Ղրա հակառակ՝ խաղողաքաղի տեսարանը որչափ էլ գրաւիչ, սրտաշարժ և կենդանի լինի, միշտ ցամաք աչքերով ենք դիտում:

306. Ինչիցն է առաջանում այս տարբերութիւնը: Գարնան տեսարանին ընկերանում է այն եղանակների երևակայութիւնը, որ պէտք է դեռ հետեւեն նրան: Քնքոյշ կոկոնին, որ տեսնում է մեր աչքը, երևակայութիւնն աւելացնում է ծաղիկ, պտուղ, ստուերոտ կանաչ և երբեմն էլ գաղտնիքներ, որ կարող են նրա տակ թաքնուել: Այն ժամանակները, որ միմեանց պէտք է հետեւեն, մեր երևակայութիւնը միացնում է մի կէտում և առարկաները տեսնում ո՛չ այնքան այնպէս, ինչպէս որ պէտք է լինեն, որքան այնպէս, ինչպէս որ ինքն է ցանկանում, որովհետև նրանից է կախուած՝ ընտրութիւն անելը: Իսկ ընդհակառակն աշնանը կարելի է տեսնել միայն այն, ինչ որ կայ: Այն ուղում ենք գարնանը՝ հասնել, ձմեռն է մեզ յետ պահում և սառած երևակայութիւնը մեռնում է ձիւնի ու եղեամի վրայ:

307. Այստեղից է առաջանում և այն հրապոյրը, որ գեղեցիկ մանկութիւնը դիտելիս աւելի ենք զգում, քան թէ լիակատար այրական շատուկութիւնը տեսնելիս: Մարդուն երբ ենք դիտում իսկական հաճութեամբ: Երբ նրա գործածների յիշողութիւնը մի առիթ է տալիս մեզ հայեացք ձգելու նրա կեանքի վրայ և այսպէս ասած, մեր աչքերի առաջ երիտասարդացնում է նրան: Երբ մենք դիտում ենք նրան, ինչպէս որ է նա, կամ նրան մտածում ենք այնպէս, ինչպէս որ կլինի իւր հասակում, նուազող բնութեան մտապատկերը ջնջում է մեր բոլոր դուարեութիւնը: Ուրախալի բան չէ երբ տեսնում ենք, որ մի մարդ մեծ քայլերով դէպի գերեզման է շտապում: մահուան պատկերն ամեն բան լափում է:

308. Բայց երբ ես պատկերացնում եմ տասը, տասերկու տասերկան երեխայ՝ առողջ, ուժեղ և լաւ զարգացած իւր հասակի համեմատ, այդ չի կարող ոչ մի մտապատկեր արթնացնել իմ մէջ, որ հաճելի չլինի՝ լինի այդ ներկայի, թէ ապագայի համար. եռանդուն, աշխոյժ, շարժողութեամբ լի, առանց կրճող վշտի, առանց երկար ու թախծալի նախազգուշութեան—այսպէս է կանգնած նա աչքիս առաջ՝ բոլորովին իւր ներկային նուիրուած, կեանքի լիութիւնը վայելելով, որ կարծես ուզում է նրա էութեան սահմաններից անցնել։ Նա նրան հոգով տեսնում եմ ուրիշ հասակում, իւր զգայարանները, խելքը և իւր օրէց-օր աճող ուժերը վարժեցնելիս, որից նա այն վայրկեանին նոր փորձեր է անում. ես դիտում եմ նրան իբրեւ երեխայ և ուրախանում եմ նրանով. ես մտածում եմ նրան իբրեւ տղամարդ և 'աւելի ևս ուրախանում. նրա ջերմ արիւնը կարծես իմ արեանն էլ կրկին ջերմութիւն է շնորհում. ես կարծես նրա կեանքով եմ ապրում, նրա աշխուժութիւնն երիտասարդացնում է ինձ։

309. Ժամը զարկում է, ինչպիսի փոփոխութիւն։ Մի վայրկեանում նրա աչքը պղտորում է, աշխուժութիւնը հանգչում. հեռու են փախչում ուրախութիւնն ու ազատ խաղերը։ Մի խիստ, քրթմնջող մարդ բռնում է նրա ձեռքը և ասում լրջօրէն. հետս արի—և տանում է նրան հետը։ Այն սենեակում, ուր նրանք մտնում են, գրքեր են նկատում։ Գրքեր, ինչ տխուր կաշկարասիք նրա հասակի համար։ Խեղճ երեխան թոյլ է տալիս, որ իրեն տանեն, թախծալի հայեացք է ձգում այն իրերի վրայ, որ չըջապատում են նրան և համբաւում ու զննում է՝ աչքերն ուռած արտասուքից, որ չէ համարձակում թափել. նրա սիրտը լի է հառաչանքներով, որ նա երկիւղով զսպում է։

310. Սակայն դու, որ այդպիսի բաներից երկիւղ չունես, դու, որի համար կեանքի ոչ մի ժամանակը ճնշման և ձանձրութեան ժամանակ չէ, դու, որ ցերեկուայ գալուն առանց հոգսերի, իսկ գիշերուայ հասնելուն առանց անհամբերութեան ես դիմաւորում և ժամերը միայն քո զուարճութեան համեմատ ես համարում, արի՛ ինձ մօտ, իմ երջանիկ, սիրարժան սան, այն դժբաղդի հեռանալու առթիւ միտիթարիւր ինձ քո ներկայութեամբ, արի...։ Նա այստեղ է և նրա գալուն պէս ուրախութեան յուզմունք եմ զգում, որ նա մասնատրում է ինձ։ Նա մօտենում է իւր բարեկամին, իւր ուղեկցին, իւր խաղընկերին. երբ տեսնում է ինձ, արդէն վստահ է, որ երկար ժամանակ առանց զուարճութեան չի մնայ. թէև մենք միմեանցից կախումն չունինք. բայց միշտ հասկանում ենք իրար և ոչ

որի մօտ մեզ տխուր է լաւ չենք գտնում, ինչպէս միմեանց մօտ:

311. Նրա դէմքը, նրա կեցուածքը, նրա ամբողջ էութիւնը, ցոյց են տալիս հանգստութիւն և գոհունակութիւն. առողջութիւն է կաթում նրա դէմքից. նրա հաստատուն քայլուածքը, ուժի արտայայտութիւն է տալիս նրան. նրա դեռ քնքոյշ, բայց ոչ թարչամած երեսի գոյնը՝ կանացի փափկութիւն չէ արտայայտում. օդն ու արևն արդէն տալաւորել են նրա սեռին յատուկ պատուաւոր նշանը. նրա դեռ ևս կլոր մկանները սկսել են ցոյց տալ զարգացող դէմքի արտայայտութեան մի բանի գծերը. նրա դեռ ևս զգացմունքի կրակից չլիւռուած աչքերը, գոնէ իրենց բնական գուարթութիւնն ունին. երկարատև թախիծը դեռ ևս չէ պղտորել նրանց, անվերջ արցունքները դեռ նրա այտերը չեն ակոսել: Նրա արապ, բայց հաստատուն շարժողութիւններից նկատուում է նրա հասակի աշխուժութիւնը, անկախ մարդու վստահութիւնը, փորձառութիւնը՝ բազմակողմանի մարմնական գործունէութեան մէջ: Նա մի բացսիրտ և ազատ, բայց ոչ յանդուգն և ոչ էլ անսպասելի է. նրա դէմքը, որ գրգռելի վրայ չեն սեեռած, նրա կրծքի վրայ չէ կախուած. կարիք չկայ նրան ասելու. գլուխդ բարձր պահիր— ոչ ամօթը, ոչ էլ երկիւղն երբէք նրան չեն ճնշել:

312. Թող նա ներս գոյ ժողովի մէջ: Քննեցէք նրան, բարեկամներօ, առանց որևէ կասկածանքի հարցրէք նրան. մի վախենաք, նա ոչ անզգոյշ կլինի, ոչ չաղակրատ, ոչ էլ անպատշաճ հարցեր կտայ: Մի վախենաք, թէ նա կարող է ձեզ վրայ իշխող հանդիսանալ, թէ կկամենայ միայն իրենով գրադեցնել ձեզ և թէ չէք կարող այլ ևս նրանից ազատուել:

313. Մի սպասէք նրանից նաև հաճելի ճառեր, մի սպասէք, որ նա ձեզ կսէ այն, ինչ որ ես եմ նրան հաղորդել. նրանից սպասեցէք միայն հասարակ, անպաճոյճ ճշմարտութիւնը, առանց զարդարանքի, առանց պճրանքի, առանց սնապաղծութեան: Եթէ նա մի չար բան է արել կամ թէ չար բան մտածել, նա նոյնպէս ազատ կարտայայտի, ինչպէս որ բարին, առանց այն տալաւորութիւնից չփութուելու, որ նրա խօսքերն անում են ձեզ վրայ. նա բառը գործ կդնի իւր սկզբնական նշանակութեան ամբողջ պարզութեամբ:

314. Մենք սիրում ենք երեխաների համար երջանիկ ապագայ նախագուշակել, միշտ բարկանում ենք այն յիմարութիւնների հեղեղի վրայ, որ համարեան միշտ յոյսերն ի դերև է հանում և գոհ ենք, երբ մի որևէ երջանիկ դիպուած պատահաբար լաւ բան է արտայայտել տալիս: Նրբ իմ սանն այսպիսի յոյսերի.

առեւթ չէ տալիս, այն բարկութեան առաջն առած կլինի, որովհետեւ նա երբեք անօգուտ խօսքեր չէ ասում և իւր ուժերը չէ սպառում շատախօսելով, երբ ինչպէս ինքն էլ գիտէ, ոչ ոք չէ լսում նրան: Նրա գաղափարներն իրար նման են, բայց պարզ. եթէ նա ոչինչ չգիտէ բերանացի, դրա փախարէն շատ բան գիտէ փորձից: Եթէ նա ուրիշ երեխաների նման լաւ չէ կարողում մեր գրքերը, դրա փոխարէն լաւ է կարողում բնութեան գիրքը. նա միտքն իւր լեզուի վրայ չէ գտնւում, այլ գլխում. աւելի քիչ յիշողութիւն ունի, քան դատողութիւն. նա միայն մի լեզուով է խօսում, բայց հասկանում է իւր ասածը և եթէ ուրիշների նման լաւ չէ խօսում, դրա փոխարէն ամեն բան նրանցից աւելի լաւ է անում:

315. Նա չգիտէ թէ ինչ է հմտութիւնը, կիրառութիւնը, և սովորութիւնը. ինչ որ երէկ է արել, այսօր այլևս ազդեցութիւն չունի նրա արածների վրայ *). Նա երբեք ձևակոնութեան չէ հետևում, ոչ մի հեղինակութեան առաջ չէ տեղի տալիս, ոչ մէկի օրինակին չէ հետևում և գործում ու խօսում է այնպէս, ինչպէս յարմար է գտնում: Ուրեմն նրանից մի սպասէք թելադրած ճառեր կամ անգիր արած ձևեր, այլ միայն իւր մտքերի ճիշտ արտայայտութիւնը և վարմունք, որ միայն նրա հակումներից է առաջանում:

316. Դուք նրա մօտ կգտնէք փոքր թուով բարոյական գաղափարներ, որ վերաբերում են նրա իսկական զրոլթեանը, իսկ մարդու զրոլթեանը և փոխադարձ յարաբերութիւններին վերաբերեալ գաղափարներ նա բոլորովին չունի. և ինչի՞ էին պէտք նրան այդ գաղափարները, քանի որ նա դեռ հասարակութեան

*) Սովորութեան հրապոյրն առաջանում է մարդու բնական ծուլութիւնից և ծուլութիւնն հետզհետէ աւելանում է, եթէ տեղի ենք տալիս ինչ որ արել ենք, աւելի հեշտութեամբ ենք նորից անում. եթէ ճանապարհը մի անգամ արդէն հարթուած է, մանգալն աւելի յարմար է լինում: Կարելի է նկատել նոյնպէս, որ սովորութեան իշխանութիւնն ծեր և եռանդից զուրկ մարդկանց մօտ շատ մեծ է, իսկ երիտասարդների և շատ աշխոյժ մարդկանց մօտ շատ փոքր: Այսպիսի կեանքը միայն թոյլ հոգիների համար է լաւ և օրէցօր աւելի է թուլացնում նրանց: Երեխաների միակ օգտակար սովորութիւնն է, առանց ջանքի իրերի ստիպմունքին ենթարկուել. իսկ չափահասների միակ օգտակար սովորութիւնը՝ առանց ջանքի խոհականութեան հպատակուելը: Մնացած բոլոր սովորութիւնները թիրակատար են:

գործող անդամ չէ: Խօսեցէք նրա հետ ազատութեան, սեպական-
նութեան, նոյն իսկ դաշնադրութեան մասին նրա գիտութիւնը միայն
մինչև այստեղ է հասնում: Նա գիտէ՝ թէ ինչո՞ւ իւր սեպականու-
թիւնն իրեն է պատկանում և թէ ինչո՞ւ օտարին իւր սեպական-
նութիւնը չէ: Սրանից աւելի էլ ոչինչ չգիտէ: Խօսեցէք նրա հետ
պարտականութեան և հնազանդութեան մասին, նա բոլորովին
չի հասկանայ՝ թէ ինչ էք ուզում ասել: Կրօնացե՛ք նրան մի
բան, նա ձեզ չի հասկանայ, բայց ասացէ՛ք նրան. եթէ դու իմ
այս կամ այն հաճոյքը կատարես, յարմար միջոցին փոխարէնը
կհատուցանեմ: Նա իսկոյն կշտապի ձեր հաճոյքը կատարել, որով-
հետև նրա ձգտումն է՝ իւր շրջանն ընդարձակել և ձեր վերաբեր-
մամբ իրաւունքներ ձեռք բերել, որոնց անբաժանաբարելիութիւնը
նա գիտէ: Գուցէ հենց իրեն համար էլ լաւ է այնպիսի դիրք
բռնել, որ իրեն էլ մի բանի տեղ դնեն. բայց եթէ նա այս վեր-
ջին դրդման հետևի, արդէն դուրս եկած կլինի բնութիւնից և
դու նախապէս լաւ խցած չես լինի անապատութեան բոլոր դռ-
ները:

317. Եթէ նա իւր կողմից կարօտ է օգնութեան, անկասկած
առաջին պատահողին կղիմէ՝ լինի նա թագաւոր, թէ իւր սպասա-
ւորը. նրա աչքում բոլոր մարդիկ էլ հաւասար են: Նրա խնդրե-
լու եղանակից տեսնում էք, որ նա զգում է, որ նրան պար-
տական չեն: Նա գիտէ, որ իւր խնդրածը մի շնորհ է. նա գիտէ
նոյնպէս, որ այդ անում են մարդասիրութիւնից դրդուած: Նրա
արտայայտութիւնները պարզ և լակոնական են: Նրա ձայնը, հայ-
եացքը, շարժումները ցոյց են տալիս, որ նա սովոր է թէ շնորհելուն և
թէ մերժելուն: Նա ոչ սողացող, ստրկական հպատակութիւն է ցոյց
տալիս և ոչ էլ իշխանական հրամայող դերք է բռնում: Նա խելացի
կերպով հաւատ է բնծայում իւր նմաններին: Նա ազատ մարդու
ազնիւ, սրտի հետ խօսող հեզութիւն ունի, բայց և զգալուն
աւ թոյլ էութեան, որ ազատ, բայց ուժեղ և բարեգործ էութեան
օգնութիւնն է խնդրում: Եթէ դուք կատարէք նրա խնդրածը,
նա շնորհակալութիւն չի յայտնի ձեզ, բայց կզգայ, որ
պարտք ունի կատարելու: Եթէ մերժէք նրա խնդրածը, նա չի
գանգատուի, անզգոյշ չի լինի, նա գիտէ, որ իզուր կլինի այդ-
նա չի ասի. «խնդիրս մերժեցին» — այլ «չէք կարող լինել», իսկ
կարևոր ճանաչուած կարիքը հարկաւ, ինչպէս արդէն ասացի,
չպէտքէ մերժել:

318. Թողէք նրան մենակ լիովին ազատ, տեսէք թէ ինչպէս
է գործում, առանց նրան մի խօսք ասելու: Գիտեցէ՛ք՝ թէ ինչ է
անում և ինչպէս է պահում իրեն: Նա կարիք չունի ապացուցա-
նելու, որ ինքն ազատ է, այդ պատճառով ոչինչ չէ անում շտա-

պով և միայն նրան համար, որ իւր լիակատար ինքնիշխանութիւնը ցոյց տայ. միթէ նա չգիտէ, որ ինքը միշտ իւր գլխի տէրն է: Նա կայտառ, դիւրաշարժ և պատրաստակամ է. նրա շարժումածըները ներկայացնում են իւր հասակի ամբողջ աշխուժութիւնը. բայց երբէք չէք տեսնի, որ նա աննպատակ շարժողութիւն անի: Ինչ էլ որ անելու լինի, երբէք այնպիսի բան չէ ձեռնարկում, որ իւր ուժերից բարձր լինի. որովհետեւ նա լաւ փորձել է և գիտէ իւր ուժերը. նրա ձեռք արած միջոցները միշտ համապատասխանում են նրա գիտաւորութիւններին և շատ հազիւ կպատահի, որ նա գործէ առանց վստահ լինելու հետեանքի մասին: Նա ճիշտ և թափանցող աչք կունենայ. նա պարզամիտ աշխարհ չի մտնի և իւր բոլոր տեսածների մասին ուրիշներին հարցնի, այլ ինքն անձամբ կընէ և կաշխատէ անձամբ գտնել, ինչոր կամենում է իմանալ՝ հարցնելուց առաջ: Եթէ չնախատեսնուած վարանքների մէջ ընկնի, աւելի քիչ կշփոթուի, քան ուրիշը. եթէ վտանգ վրայ հասնի, նա նոյնպէս ուրիշից աւելի քիչ կվախենայ. Եւ որովհետեւ նրա երևակայութիւնը դեռ ևս չէ գործում և ոչինչ տեղի չէ ունեցել հոգեկան այդ ոյժն արծարծելու, նա տեսնում է միայն իսկապէս եղածը, վտանգներն աւելի մեծ է համարում, քան են իրապէս և միշտ պահպանում է իւր սառնարիւնութիւնը. հարկաւորութիւնը շատ յաճախ է ճնշում նրան, նախ քան կարողանար նրան հակառակել. նա իւր ծնուելու օրից կրում է հարկաւորութեան լուծը. նա բաւականաչափ սովոր է դրան և միշտ պատրաստ է ամեն բանի համար:

819. Թէ զբաղմունքը և թէ հանգստութիւնը նրա համար միևնոյն է. նրա խաղերը նրա զբաղմունքն են, նա այդ երկուսի մէջ տարբերութիւն չէ գտնում: Իւր արած ամեն բանի համար նա այնպիսի հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս, որ ծիծաղ է յարուցանում և այնպիսի ազատութիւն, որ զրաւում է մեզ և միևնոյն ժամանակ ցոյց է տալիս նրա հոգու ուղղութիւնը և նրա ճանաչողութիւնների ծաւալը: Հիանալի ու սիրելի տեսարան է, տեսնել մի սիրուն երեխայ, աշխոյժ և զուարթ աչքերով, գոհունակ և ուրախ գէմքով, բաց և ծիծաղկոտ երեսով, որ իւր զբաղմունքի համար ամենալուրջ բաներն է անում կամ թէ անմիտ ժամավաճառութիւնների մէջ լուրջ կերպով խորասուզում է:

320. Ուզում էք նրան համեմատելով դատել: Տարէք նրան ուրիշ երեխաների մօտ և թողէք. չուտով կտեսնէք, թէ ո՞վ է ամենից շատ իսկական զարգացումն ցոյց տալիս, թէ ո՞վ աւելի մօտ է, իւր հասակի համեմատ, կատարելութեան: Քաղաքացի երեխաների մէջ ոչ մէկը նրա նման խելացի ու ճարտար չէ, բայց նա

ամենից ուժեղն է: Գիւղացի երեխաների դիմաց նա նոյնպէս ուժեղ է, բայց գերազանցում է նրանց իւր դիւրաշարժութեամբ: Ամեն բանում, ինչ որ մանկութեան համար ըմբռնելի է, նա աւելի լաւ դատողութիւն է ցոյց տալիս, աւելի լաւ խելամուծութիւն և կանխատեսութիւն, քան նրանք բոլորը: Եթէ խնդիրը վերաբերում է գործելուն, վազելուն, թռչելուն, իրերը տեղից շարժելուն, ծանրութիւններ բարձրացնելուն, հեռաւորութիւններ զնահատելուն, խաղըը հնարելուն և մրցանակների արժանանալուն, կարծես թէ բնութիւնն է օգնում նրան, այնպէս հեշտութեամբ է նա ամեն բան իւր կամքի համեմատ անում: Նա ստեղծուած է իւր խաղընկերներին առաջնորդելու համար. նրա ընդունակութիւնն ու փորձառութիւնն իրաւունքի և ձեռնհասութեան տեղն են բռնում: Ինչպիսի զգեստ կամ անուն էլ տան նրան, միևնոյն է՝ նա ամեն տեղ առաջինը, ամեն տեղ բոլորի գլխաւորը կլինի. նրանք միշտ կզգան նրա գերազանցութիւնը: Առանց հրամայել կամենալու նա իշխող կլինի և նրանք կսին՝ նրան՝ առանց գլխու նայու:

321. Նա մանկութեան հասունութեան է հասել, ապրել է երեխայի կեանքով և իւր կատարելութիւնը չէ գնել ի հաշիւ իւր երջանկութեան. ընդհակառակը, դրանք փոխադարձաբար իրար առաջ են քաշել: Մինչ նա իւր հասակի ամբողջ հոգեկան հասունութիւնն էր ձեռք բերում, երջանիկ ու ազատ էր, ինչքան որ նրա բնութիւնը թոյլ էր ապրիս: Եթէ ճակատագիրը նրան մահացնելով՝ մեր յոյսերի ծաղիկը հնձէ, մենք ոչ նրա կեանքը ևլ ոչ մահը միաժամանակ չենք սզայ. մենք մեր վիշտն աւելի չենք դառնացնի՝ յիշելով այն ցաւերը, որ մենք պատճառել ենք նրան. մենք կասենք մեզ—նա գոնէ իւր մանկութիւնը վայելեց. մենք նրան ոչ մի բանի համար չենք խաբել, ինչ որ բնութիւնը տուել էր նրան:

322. Այս սկզբնական դաստիարակութեան մեծ ձախողութիւնը նրանումն է կայանում, որ միայն պարզ մտածող գլուխների համար է բացայայտ և սովորական աչքերն այսպիսի մեծ հոգացողութեամբ դաստիարակուած երեխային՝ միայն փողոցային տղայ են նկատում: Տնային ուսուցիչն աւելի իւր օգուտն ի նկատի ունի, քան իւր սանինը. նրա նպատակն է ապացուցանել, որ ինքը ժամանակ չէ կորցնում և իւր ստացած վճարը իրաւացի կերպով է ստանում. ինչ որ նա տալիս է իւր սանին, պէտք է հեշտութեամբ հրապարակ հանէ, պէտք է կարողանայ ցոյց տալ ուրիշներին՝ ցանկացած դէպքում. բայց թէ արդեօք նրա սովորեցրածը օգտակար է, թէ չէ՝ այդ երկրորդական բան է, միայն

թէ Կնչտուութեամբ աչքի ընկնի. հարիւրաւոր սնոտի է ժողովում նրա յիշողութեան մէջ առանց ընտրութեան և անխտիր: Եթէ երեխային ուղղում են քննել, նա հրապարակ է հանում իւր վաճառքը. այդ գոհունակութիւն է պատճառում և խնդիրը փակում է. իմ սանն այդպէս հարուստ չէ, նա ոչինչ չունի իտեա դնելու, ոչինչ չունի հրապարակով ցոյց տալու, բացի իրենից: Բայց ինչպէս հասարակաւորին, այնպէս էլ երեխայի հոգին չի կարելի մի վայրկեանում թափանցել: Ուր են այն դիտողները, որ առաջին հայեացքից կարողանան այն դիմագծերն ըմբռնել, որոնք նրա էութիւնն են կազմում: Կան այդպիսիները, բայց շատ քիչ և հարիւր հազար հայրերի մէջ հազիւ թէ մէկը գտնուի:

323. Մեծ քանակութեամբ հարցերն ամենքի համար էլ տաղտկալի և վանիչ են. ևս աւելի երեխաների համար: Մի բանի բոլորէ անցնելուց յետոյ նրանց ուշադրութիւնը յղւում է, այլ ևս չեն լսում յամառ հարցնողի խօսքերը և պատասխանում են միայն անխորհրդաբար: Այս ձևով նրանց հարցաքննելը անպտուղ և վարժապետական է. յաճախ թուուցիկ կերպով առուած խօսքն աւելի լաւ է ներկայացնում նրանց միտքն ու ոգին քան երկար ճառերը. բայց պէտքէ այնպէս անել, որ այս խօսքը նրանց բերանը չդուրի կամ միայն պատահական կերպով երևան գայ: Մենք ինքներս պէտքէ շատ դատողութիւն ունենանք, որպէս զի կարողանանք մի երեխայի դատողութեան յարգը ճանաչել:

324. Հանգուցեալ միլօրդ Հիդէն պատմում էր, որ իւր բարեկամներէց մէկը երեք տարի Իտալիայում մնալուց յետոյ վերադառնալով տուն՝ ուղղում էր իւր իննը—տաս տարեկան զաւակի առաջագիմութիւնը քննութեան ենթարկել: Նրանք մի երեկոյ երեխայի և նրա դաստիարակի հետ գնում են այն դաշտը զբօսնելու, որտեղ խաղկերտները զուարճանում էին ֆրրանսեր թողնելով: Անցնելու ժամանակ հայրն ասում է որդուն. «Ընդ է այն ֆրրանս», որ այստեղ ստուեր է ձգել: Առանց վարանելու, առանց գլուխը բարձրացնելու երեխան պատասխանում է. «Բնուողու վրայ»: Եւ իսկապէս, կցեց լորդ Հիդին, խնուղին մեր և արևի մէջ տեղն էր: Հայրն այս պատասխանը լսելով գրկում է որդուն, վերջացնում է հարցաքննութիւնը և ճանապարհը շարունակում, առանց մի խօսք ասելու: Հետեւեալ օրը նա դաստիարակին ցմահ թոշակ է նշանակում, բացի առած ուճկից:

325. Ինչպիսի մարդ է այս հայրը. և ինչպիսի զաւակ կլինի այդ որդին: Այս հարցը ճշտիւ պատասխանում է հասակին. պատասխանը բաւականին պարզ է. միայն պէտք է նկատել, թէ մանկան դատողութեամբ ինչպիսի պարզութիւն է ենթադրում այդ: Այդպէս սանձահարեց Արիստոտէլի սանը այն հուշակաւոր պատերազմական ձին, որ ոչ մի հմուտ ձիավար չէր կարողացել սանձահարել:

